

BOEKBESPREKINGEN

Theo A.F. Kuipers (ed.), *Filosofen in actie*, ix en 255, Faculteit der Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit Groningen (Eburon, Delft), Groningen 1992, ISBN 90-5166-234-3, 255 blz., f 39,95.

In deze tijd van steeds meer tijdschriften, boeken en niet te vergeten publicatielijsten kan niemand het zich permitteren zijn stem niet te laten horen. Alweer anderhalf jaar geleden vierde de Groningse Faculteit der Wijsbegeerte haar 25-jarig jubileum als zelfstandig bestaande faculteit en zij nam de gelegenheid te baat zich door lezingen aan het publiek te presenteren. Om niet in de vergetelheid te geraken is daarvan acte gegeven in de bundel *Filosofen in actie*. De vorm is opvallend: in drie van de vier afdelingen van het boek zijn de belangrijkste opstellen geschreven door buitenlandse filosofen, waarna een Groningse filosoof een reactie geeft. Tenslotte volgt meestal een derde bijdrage van een lid van één der Groningse zusterfaculteiten, om zo de verbondenheid van het filosofisch onderzoek met andere wetenschappen aan te geven; is het toeval dat het hier altijd om de Faculteit der Letteren, de moederfaculteit, gaat? Het is waarschijnlijk niet de bedoeling geweest, maar het effect van deze vorm is zo nu en dan dat wat betreft de Groningse filosofen de titel beter had kunnen zijn: *Filosofen in reactie*. In een enkel geval houdt de buiten-facultaire referent een veel beter betoog dan de Groningse filosoof.

Er valt dus wel iets af te dingen op de actie. Daarom is het ook jammer dat de misschien sterkste vakgroep in Groningen, Logica en Analytische Filosofie, ontbreekt. Het is achteraf bekeken een trieste voorafspiegeling van de inmiddels besloten opheffing ervan.

Maar nog veel meer valt af te dingen op de wijze waarop deze bundel in het voorwoord wordt gepresenteerd, namelijk als een inleiding in de filosofie. De lezer wordt, aldus Lolle Nauta, "een kijkje in frontlinies" (is dit Nederlands?) geboden. Dat moge zo zijn, maar het produkt een inleiding te noemen is te pretentieus. Bovendien bevat het boek stukken die voor een geïnteresseerde leek niet te volgen zijn.

De eerste afdeling van het boek, 'Retorica en filosofie', bundelt vier bijdragen van bekende Nederlandse theoretici op dit gebied. Zij opent met een helder en overtuigend pleidooi van Willem Witteveen voor een door grote groepen gedeelde metataal om zinvol te kunnen spreken en oordelen over argumentatie voor en presentatie van standpunten in publieke debatten. De afwezigheid daarvan frustreert de discussie en de communicatie, aldus Witteveen, omdat buitenstaanders en zelfs ingewijden vaak wel aanvoelen dat ze in de politiek niet alles te zien krijgen, maar er niet hun vinger op kunnen leggen, dat wil zeggen in een algemeen bekend vocabulair erover kunnen spreken. Als dat wel ter beschikking zou staan, zou het de democratie alleen maar ten goede komen, omdat de druk zich op een correcte en begrijpelijke manier aan het publiek te presenteren veel groter zou zijn.

Witteveen eindigt met kritiek op een bepaalde filosofische traditie, die retorica louter ziet als oneerlijke manipulatie en niet als communicatie en discussie. Het geïmpliceerde verwijt dat de filosofie zich teveel distantieert van de onvolmaakte alledaagse praktijk, keert expliciet terug in het verhaal van J.P. Guépin, 'De oude strijd tussen filosofie en retoriek'. Guépin beschuldigt

de filosofie ervan te algemeen te zijn, te grove termen te gebruiken, die alleen onder geïdealiseerde omstandigheden van toepassing zijn; daarbuiten valt er te discussiëren en dat is nu iets wat filosofen liever niet doen opdat hun systemen intact blijven. Helaas wordt deze gedachte zeer chaotisch gepresenteerd.

De overige twee bijdragen zouden enerzijds in aanmerking komen voor Guépins kritiek: zij zijn herkenbaar filosofisch en doen zeer algemene uitspraken. Anderzijds vestigen zij net als Guépin de aandacht op de rol van taal en verzetten zij zich tegen de scheiding tussen taal en werkelijkheid waarbij de taal een spiegel van de werkelijkheid is. Ilse Bulhof gebruikt deze gedachte voor een aanval op het gangbare, schijnbaar objectieve taalgebruik van de wetenschap en eigenlijk op de wetenschap zelf. Zij betreurt de kloof tussen de morele cultuur en de amorele natuurwetenschappen, maar ik vraag mij af of die op deze sterk polariserende manier kan worden overbrugd. Bovendien strijdt zij meer tegen een bepaalde opvatting van wetenschap dan tegen wetenschap zelf. De wetenschap verandert daar niet door.

Eenzelfde polarisatie keert terug in het betoog van Frank Ankersmit, 'Retorica en geschiedschrijving'. Voor de lezers van dit tijdschrift zijn zijn ideeën waarschijnlijk wel bekend. Wat ik ervan moet denken weet ik nog steeds niet, maar dit essay -ook gepubliceerd in *De navel van de geschiedenis-* is een beetje vlak: geschiedschrijving is representatief, dat wil zeggen een talig produkt, maar probeert zich als beschrijving, die de werkelijkheid spiegelt, voor te doen (probeert haar talige karakter te onderdrukken). Als paradigma van de beschrijvingstheorie van taal behandelt Ankersmit Russells theorie van bepalende beschrijvingen (hij haalt daarbij trouwens het beroemde voorbeeld van "De koning van Frankrijk is kaal" foutief aan (p. 41)). Ik vraag mij af of dat wel verstandig is, want natuurlijk moet taal in die zin indifferent aan de werkelijkheid zijn dat het mogelijk is te ontkennen dat er heksen, of erger vierkante cirkels, bestaan (zie ook Quine, 'On what there is'). Daarenboven is er minstens één filosoof die heel wel Ankersmits basisaanname -taal en ontologie, de manier waarop over de dingen wordt gesproken en wat over de dingen wordt gezegd zijn niet te scheiden- combineert met Russells analyse, namelijk de zojuist aangehaalde Quine.

Het tweede blok, 'Politieke filosofie', begint met een discussie tussen Steven Lukes en Hans Mooij; de derde lezing, waarin Lolle Nauta stelt dat alleen links op afdoende wijze de natuur kan behouden, is argumentatief erg mager. Lukes komt in een stuk waarvan de oorspronkelijke titel dubbelzinnig "What is left?" luidde, tot de conclusie dat links gekenmerkt wordt door twee beginselen, het rectificatiebeginsel en het republikeinse beginsel. Mooij toont overtuigend aan dat dit mooipraterij is: het communisme valt er dan buiten. Erger is dat links het liberalisme teveel als vijand heeft gezien, terwijl het enige dat nog over is van links, juist dat liberalisme is. Tot slot stelt hij twee principes van rechts tegenover die van links: traditie en efficiëntie.

Het volgende onderdeel van dit blok is een discussie over Tocquevilles *De la démocratie en Amérique*. Jon Elster behandelt Tocqueville uitsluitend als iemand die heeft bijgedragen aan de methodologie van de sociale wetenschappen. Dick Pels verwerpt deze scheiding tussen vorm en inhoud, en Elsters conclusie dat Tocqueville de democratie verdedigde, terecht. Ankersmits bijdrage over de dubbelzinnigheid van het woord 'vrijheid' bij Tocqueville is

de aanzet tot een veelomvattender analyse (zie ook *Groniek* 116, p. 17 en 18).

Wat deze laatste drie lezingen in de afdeling 'Politieke filosofie' doen is mij enigszins onduidelijk; de discussie is meer historisch van aard. Dezelfde verwondering overviel mij nog sterker bij de essays onder de kop 'Feminisme en filosofie'. Twee van de vier bespreken algemene, politiek-filosofische problemen die enkel hun aanleiding hebben in wat het feminisme aan de orde stelt. In een helder referaat ziet Joan Cocks opvallende verbanden tussen de problemen die gekolonialiseerde volkeren, arbeiders, homoseksuelen en vrouwen met hun identiteit hebben. Of ze benadrukken de collectieve identiteit teveel en laten elkaar geen ruimte of ze zijn zo overtuigd van hun individuele identiteit dat ze vervallen in solipsisme. Maar aan de andere kant moeten ze tegen de verdrukking in hun identiteit op één of andere manier naar voren brengen.

Judith Vega haalt Foucaults oplossing aan: roep dat je "Niemand" bent, geen identiteit hebt. Wat zij nu precies beoogt is nogal onduidelijk: haar stuk lijkt aan theoriebeladenheid en obscuur taalgebruik.

Seyla Benhabib en Baukje Prins voeren een discussie over de verhouding publiek-privé en de moeilijkheid die vrouwen hebben met het aan de orde stellen van hun problemen. Benhabib ziet een model à la Habermas van een redelijke, open discussie als een goede voedingsbodem voor een feministische theorie van de publieke ruimte. Baukje Prins betwijfelt of vrouwen hier veel mee opschieten: hoe kan bijvoorbeeld pornografie laakbaar worden gevonden als niemand het seksisme ervan erkent? Daarom pleit zij voor een strijdvaardiger concept van het publieke debat. *En passant* zet ze daarmee ook vraagtekens bij het stuk van Vega: wie luistert er nu naar niemand?

Filosofen in actie sluit af met de afdeling 'Geschiedenis van de metafysica'. De eerste twee referaten, van Hans Friedrich Fulda en Hans Heinz Holz, zijn voor een groot deel in een typisch Hegeliaans vocabulair gegoten; ik begrijp dus de discussie soms niet. Voor de lezing van Holz geldt dat nog meer dan voor die van Fulda. Bovendien zijn de vertalingen lelijk en op vele punten gewoon fout Nederlands (bijvoorbeeld "Maar dat Kant met betrekking tot de eisen, welke hij de metafysica in staat achtte deze te vervullen, bijzonder bescheiden was, kan ook niet beweerd worden." (p. 191)). Fokke Akkerman, die eerst Fulda prijst om zijn helderheid, dan vertelt dat hij Hegel nooit heeft bestudeerd en vervolgens zijn eigen betoog afsteekt over Spinoza, levert een veel nuttiger bijdrage: Spinoza's metafysica plaatst hij in de context van diens politieke en ethische ideeën. Hij verwijt de negentiende-eeuwse filosofen deze kant van Spinoza's werk te hebben verwaarloosd.

In de laatste drie artikelen wordt Marius Victorinus, een Latijns Neoplatonicus uit de vierde eeuw, gerehabiliteerd tot een volwassen filosoof. Marcia Colish verzet dienaangaande het meeste werk in een werkelijk schitterend stuk, dat echter wel de nodige voorkennis veronderstelt. De beide coreferenten, Arjo Vanderjagt en Han J.W. Drijvers, klagen naar aanleiding daarvan terecht over de formele en inhoudelijke scheiding tussen de Faculteiten der Wijsbegeerte, Theologie en Letteren. Daarvan worden figuren als Marius Victorinus, die niet tot de reuzen der filosofie of theologie behoren, het slachtoffer. Verder plaatst Vanderjagt nog enige kanttekeningen over de verhouding tussen lichaam en ziel bij Victorinus.

In het voorwoord belooft Lolle Nauta kwaliteit, maar uit bovenstaand commentaar moge duidelijk zijn dat uw recensent daar soms aan twijfelt. Dat geldt zeker voor de redactie. Citaten van Tocqueville in het Engels zijn niet toegestaan in een Nederlandse tekst. De vertalingen van de twee verhalen over Hegel hadden niet mogen worden geaccepteerd. Tenslotte komen er enige hinderlijke taal- en spelfouten voor (onder andere "wou" in plaats van "wilde" (p. 227)). Maar het jammerlijkste is dat de Groningse Faculteit der Wijsbegeerte er niet in is geslaagd zich te presenteren als een instituut waar enthousiast en helder wordt gediscussieerd. Op enkele (delen van) bijdragen na overheerst een indruk van loomheid en matheid. Het gebrek aan samenhang en daarmee aan discussie werkt dit alleen maar in de hand. Het is alsof de filosofen er geen zin in hadden. En als dat al actie is?

Pieter Sjoerd Hasper

Margrith Wilke e.a., *The wise woman buildeth her house. Architecture, history, and women's studies* Werkgroep Vrouwenstudies Letteren, RUG, Groningen 1992, ISBN 90-367-0294-1, 37 blz, ill, f 10,-.

Onder de titel *The wise woman buildeth her house* vond in 1991 een internationaal congres over vrouwenstudies en architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit in Groningen plaats. De Werkgroep Vrouwenstudies Letteren was initiatiefnemer en organisator van het geheel. De lezingen die toen zijn gehouden, zijn nu gebundeld verschenen. De titel is geleend van de Amerikaanse feministe Beecher, die de oorspronkelijk bijbelse spreuk, waarin van een man sprake was, aanpaste. In de inleiding van de publicatie haalt Wilke Beecher aan, omdat deze Amerikaanse huishoudeskundige meende dat het huis door de vrouw ontworpen moest worden.

Voor de hand liggend als het is, dat vrouwen het terrein van de architectuur via het huis betraden, werd ook tijdens die dag duidelijk dat vrouwen die zich bezighielden met woningarchitectuur nog steeds in het verdomhoekje zitten.

Hoe *gender* doorwerkt in de architectuur van universiteiten, hoe opvattingen over vrouwen en mannen deze architectuur beïnvloedden is onderwerp van het artikel over 'Architecture and landscapes of women's colleges in the United States' van H. Lefkowitz Horowitz. Lefkowitz deed onderzoek naar ideeën over vrouwen en studeren en hoe die bepalend waren voor de vorm van de verschillende *colleges*. Zij bleken grote invloed te hebben op de keuze van ligging en organisatie van het universiteitsgebouw. Aanvankelijk waren de universiteiten landelijk gelegen, zoals *Mount Holyoke* dat in 1839 gesticht werd, echter niet om de meisjes te beschermen tegen de verderfelijke stadscultuur. De parallel die Lefkowitz gevonden heeft, is die met psychiatrische inrichtingen. Deze parallel heeft geen betrekking op de ligging van het gebouw, maar op de organisatie ervan, namelijk de ordelijkheid van deze architectuur en om de controle die hierdoor mogelijk werd. Was voor mannelijke studenten het ideaal dat zij zich zo zelfstandig mogelijk ontwikkelden en daartoe alle gelegenheid kregen in eigen appartementen, het sociale

leven van vrouwelijke studenten was geheel op gemeenschappelijke activiteiten gericht: zij deelden kamers en werden geacht hun vrije tijd in de gemeenschappelijke ruimte door te brengen. Kennelijk paste bij die opvatting de architectuur van de psychiatrische inrichting: lange rechte gangen en een centrale ingang, om de sociale controle optimaal te maken. Lefkowitz wijst op duidelijke ontwikkelingen in het denken over studentes. Zo'n dertig jaar later werd in *Smith College* juist de parallel met de huiselijke cultuur gezocht en werd alles in het werk gesteld om de afzondering van het stedelijke leven te minimaliseren: de meisjes moesten niet hun vrouwelijkheid verliezen en te erge studiebollen worden.

Het artikel van E. Spickernagel is het meest kunsthistorische, anders gezegd het minst architectuurhistorische. Centraal staat de rol van de vrouw zoals deze door en in de Biedermeier-wooncultuur is vastgelegd. Daartoe analyseerde Spickernagel objecten uit de Biedermeier-woonkamer. Zij concludeert dat het bij de activiteiten van de vrouw niet om specialisering ging, maar dat de Biedermeier-vrouw vooral de kunst van het snel wisselen van aandacht moest kunnen verstaan. Dit geheel ten dienste van de man, die, wel gespecialiseerd, rust en concentratie nodig had bij de uitoefening van zijn rol.

L. Walker komt in haar verhaal het dichtst bij een geschiedenis zoals die volgens de titel van het congres beoogd werd. In 'Bricks and daughters' heeft Walker de geschiedenis geschreven van de professioneel werkende vrouwelijke architect. Met name vrouwen die ook daadwerkelijk vanuit een feministisch perspectief werken zijn uitgangspunt van haar geschiedschrijving. Feministische architectuur wordt door de schrijfster gedefinieerd als "architecture which gives priority to women's needs and rejects the conventional structures and ideologies of the architectural profession". De negentiende- en twintigste-eeuwse bijdrage van vrouwen aan de woningarchitectuur krijgt echter ook hier niet de aandacht die zij verdient. Walker plaatst de bijdrage van de negentiende eeuw onder het kopje 'amateur tradition'. Vanuit het door haar gekozen uitgangspunt is dit slechts als voorgeschiedenis interessant, als stapje in de ontwikkeling naar professionele zelfstandigheid. En voor de twintigste eeuw ligt het accent op de grote opdrachten en op de opdrachtsituatie.

Walker bedrijft geschiedenis vanuit het perspectief van de (feministische) architecte. Voor vrouwenstudies architectuurgeschiedenis is het wachten nog steeds op onderzoek naar die 'wijze vrouwen die zelf hun huizen bouwden': wat ontwierpen vrouwen? Het is onvoldoende om te concluderen dat vrouwen zich conform de victoriaanse moraal niet buiten het 'domestic ghetto' waagden. Op die manier wordt architectuurgeschiedenis gereduceerd tot nauwelijks meer als een supplement van mentaliteitsgeschiedenis, in plaats van de bron van kennis die het is. Omdat vrouwen zich aanvankelijk vooral voor woningarchitectuur interesseerden, is het een gemiste kans als niet onderzocht wordt wat hun specifieke bijdrage was.

Sjettie Bruins

Els Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd* Uitgeverij Verloren Hilversum 1990, ISBN 90-6550-230-0, 182 blz, f 35,-.

"Vrouwengeschiedenis is een onmogelijk specialisme." Deze stelling vormt het vertrekpunt van de dissertatie van Els Kloek die zij heeft geschreven op basis van drie artikelen. Centraal in deze dissertatie staat de vraag naar de relatie tussen vrouwengeschiedenis, feminisme en de vroegmoderne tijd. Kloek ontkent geenszins dat vrouwengeschiedenis als inhaalmanoeuvre en kritiek een interessante bijdrage heeft geleverd aan de geschiedwetenschap, maar het onderzoeksonderwerp van vrouwengeschiedenis, vrouwen, is naar haar mening te amorf om een zinnige afbakening toe te laten.

In het eerste hoofdstuk waarin Kloek ter inleiding op de drie Leidse studies een overzicht geeft van de belangrijkste ontwikkelingen op het terrein van vrouwengeschiedenis, bekritiseert zij de stand van zaken binnen de vrouwengeschiedenis van de vroegmoderne tijd. Volgens Kloek is deze blijven steken in een emancipatorische benadering die vrouwen in de geschiedenis wil bijschrijven en zich derhalve slechts richt op vragen naar de positie van vrouwen in het verleden en de rol die zij in de geschiedenis gespeeld hebben. Deze benadering heeft geleid tot het cliché waarbij de vroegmoderne samenleving werd voorgesteld als een *bon vieux temps* waarin de vrouw nog wel actief deelnam aan het openbare leven en huishouden en werk met elkaar combineerde. Door de opkomst van het kapitalisme en de industrialisatie zou de positie van de vrouw steeds verder verslechterd zijn en haar rol in het sociale en economische leven teruggedrongen. Kloek besteedt vrij veel aandacht aan het ondergraven van dit beeld, dat een erfenis is van de negentiende-eeuwse klassieke geschiedschrijving en dat in recente studies navolging heeft gevonden. Mijns inziens gaat zij hierbij wel wat eenzijdig te werk, omdat ze met name aandacht besteedt aan deze geïdealiseerde interpretatie. Uit haar betoog en het notenapparaat blijkt echter dat andere auteurs dit beeld al aan kritiek onderworpen hebben. Kloeks kritiek past dus in een bestaande traditie die niet over de geschiedenis van vrouwen in de vroegmoderne tijd wil praten in termen van winst of verlies.

Kloek wijst een feministische benadering van de geschiedenis van de vroegmoderne tijd af, omdat deze periode volgens haar een pre-feministisch tijdperk is. Onder feminisme, dat zij -vreemd genoeg- slechts definieert in een noot, verstaat zij "alle uitingen (in woord en daad) van expliciete kritiek op een (als onrechtvaardig ervaren) hiërarchie tussen de seksen, bedoeld als pleidooi voor verandering". Omdat de hiërarchie tussen de seksen als maatschappelijke vraag in de vroegmoderne tijd nog geen onderwerp van discussie was, zou het van anachronisme getuigen indien men dit wel tot onderwerp van historisch onderzoek zou maken. Kloek pleit voor het loslaten van onderzoeksvragen die zich uitsluitend richten op de positie van de vrouw en de rol die zij in het verleden gespeeld heeft. Zij stelt voor het onderzoek te richten op het verschijnsel sekse. Ze beoogt hiermee niet dat sekse het nieuwe object moet worden van historisch onderzoek naar vrouwen, maar dat sekse het instrument is waarmee de historicus onderzoek doet. In navolging van Nathalie Davis en Joan Scott stelt zij dat het nadenken over de gevolgen van *gender* -hetgeen door Kloek te eenvoudig vertaald wordt met het begrip

seks- een tweede natuur van de historicus moet worden. Het is naar mijn idee een manco dat Kloek niet dieper ingaat op de invulling van het begrip *gender*, dat verwijst naar de culturele betekenisgeving van sekseverschillen. Deze beknopte weergave van binnen vrouwengeschiedenis gevoerde discussies kenmerkt het gehele eerste hoofdstuk.

In drie artikelen over Leiden in de vroegmoderne tijd laat Kloek zien hoe men diverse bronnen kan analyseren met behulp van het begrip seks. De drie Leidse studies beslaan ieder een afzonderlijke periode en hebben betrekking op drie afzonderlijke bronnen. Alle drie de studies richten zich op het dagelijkse leven van gewone mensen in de stad Leiden. De eerste studie heeft betrekking op de arbeidsdeling naar seks volgens de keurboeken van de oude draperie in de periode 1380-1580. De tweede studie richt zich op de tucht volgens de acta van de gereformeerde kerkeraad in de periode 1584-1590 en 1620-1626. In de derde studie wordt het verband onderzocht tussen criminaliteit en seks in de confessieboeken tussen 1678 en 1794.

Op grond van haar analyse van de keurboeken van de Leidse draperie komt Kloek tot de conclusie dat er sprake was van een vanzelfsprekende strikte arbeidsdeling naar seks. De vanzelfsprekendheid van deze arbeidsdeling leidt Kloek af uit het gegeven dat er in de keurboeken nauwelijks maatregelen hoefden te worden getroffen om vrouwen uit bepaalde deelbewerkingen te weren. De werkzaamheden die vrouwen in de Leidse draperie verrichtten, vielen niet onder de categorie geschoold werk. Op grond van haar analyse van de keurboeken ontwikkelt Kloek de hypothese dat de textielarbeidsters werkzaam in de Leidse Lakenindustrie de marginaliteit ten opzichte van de ambachtelijke structuur met elkaar deelden. De these dat vrouwen in de zestiende eeuw geleidelijk uit de ambachtelijke structuur teruggedrongen werden door allerlei beperkende maatregelen gaat voor de Leidse Lakenindustrie niet op. Vrouwen hebben op het einde van de Middeleeuwen en aan het begin van de moderne tijd nooit deel uitgemaakt van deze ambachtelijke structuur.

In het artikel over de tucht in Leiden in de zestiende en zeventiende eeuw gaat Kloek in discussie met de stelling dat het protestantisme op vrouwen een grote aantrekkingskracht had omdat het vrouwen meer gelijkwaardigheid bood binnen het huwelijk en meer ruimte in de deelname aan het godsdienstig leven. De bevindingen van Kloek spreken deze laatste opvatting tegen. In de acta van de kerkeraad komt zij weinig vermeldingen tegen waarbij tucht in kerkelijke zaken op vrouwen is toegepast. Haar indruk is dan ook dat vrouwen in de Leidse calvinistische kerk de voorschriften van de apostel Paulus opvolgden en zwegen. De kerkeraad lette vooral op de vrouwelijke lidmaten waar het hun handel en wandel in seksuele praktijken en huwelijk betrof. Daarbij valt wel op dat man en vrouw beide verantwoordelijk werden gesteld voor huiselijke onmin. Kloeks onderzoek vormt evenmin een bevestiging van de opvatting dat kerkelijke tucht functioneerde als middel om de volkscultuur aan te passen aan de elitecultuur. Van dit zogenaamde 'normeringsoffensief' is volgens Kloek geen sprake omdat tucht voornamelijk werd uitgeoefend wanneer de goede naam van de kerk of gemeente in opspraak raakte.

Het laatste artikel over Leiden, dat de relatie tussen criminaliteit en seks in de zeventiende en achttiende eeuw tot onderwerp heeft, toont dat het

aandeel van vrouwen in criminaliteit opmerkelijk hoog was (40%). Wel is er duidelijk sprake van een bepaalde verdeling waar het de aard van de misdrijven betrof. Vermogens- en zedendelicten werden veel door vrouwen gepleegd. Mannen maakten zich meer schuldig aan het verstoren van de openbare orde en het gebruik van geweld. Tot een bevredigende verklaring van het crimineel gedrag der seksen kan Kloek op grond van haar onderzoek niet komen. Dit heeft, zoals zij zelf al toegeeft, te maken met de bronnen die zij gekozen heeft.

De artikelen over Leiden blijven beperkt en oppervlakkig omdat Kloek weinig aandacht besteedt aan de sociaal-culturele context van haar bronnenmateriaal en zij bovendien haar analyses telkens beperkt tot één bron. Daarbij komt dat de bronnen alleen betrekking hebben op de stad Leiden. Door deze beperking is het moeilijk op grond van dit onderzoek algemene uitspraken te doen. In haar dissertatie maakt Kloek echter aannemelijk dat sekse een bruikbaar en belangrijk instrument van analyse is. Hiermee geeft zij een goede aanzet tot een geïntegreerde vorm van vrouwengeschiedenis die interessante inzichten kan bieden in het doen en laten van mannen en vrouwen in het verleden. Wil de historicus vanuit deze benadering komen tot een meer dan schetsmatige weergave van het verleden, dan is onderlinge vergelijking van diverse categorieën bronnen en een expliciet relateren aan de sociaal-culturele context een vereiste.

Willeke Los

Oriana Fallaci, *Insjallah* Bert Bakker Amsterdam 1992 (oorspr. uitgave Milaan 1990), ISBN 90-351-1042-0, 652 blz, f 49,90.

In 1990 kwam het boek *Insciallah* uit van de hand van de Italiaanse schrijfster Oriana Fallaci en dit jaar verscheen de Nederlandse vertaling *Insjallah*. Fallaci, een vrouw bekend om haar reportages vanuit oorlogsgebieden heeft zich gewaagd aan een roman over de burgeroorlog in Libanon, een land dat eens het financiële centrum van het Midden-Oosten was. Gedreven als Fallaci is -vaak uit boosheid over onrecht en leed in de wereld- heeft zij op basis van eigen ervaringen als oorlogscorrespondente dit boek geschreven.

De titel is afkomstig van insjaa' Allaa' dat 'als God het wil' betekent. Het betreft hier een historische roman die zich afspeelt in de burgeroorlog in Libanon en dan in het bijzonder op de militaire steunpunten van de Italiaanse VN-legermacht in Beiroet. De schrijfster maakt op verschillende plaatsen in het boek duidelijk waarom zij voor de literaire vorm van een historische roman heeft gekozen. Eén van haar citaten luidt: "je weet dat romans mij aantrekken omdat dat mengsel van realiteit en fantasie, dialectiek en poëzie, ideeën en gevoelens het mogelijk maakt een waarheid weer te geven die werkelijker is dan de werkelijke waarheid". Een post-modernistische geschiedopvatting à la Ginzburg weerklinkt hierin. Verder bevat het boek geen bronvermeldingen: de historicus kan de gegevens niet staven, maar is aangewezen op het verhaal als weergave van de werkelijkheid.

In het lijvige werk maakt de lezer kennis met zo'n dertigtal personages, voornamelijk Italiaanse, in een periode van drie maanden in 1983. Een goede,

korte voorgeschiedenis van de situatie in Beiroet wordt gegeven in één van de eerste hoofdstukken. Het verhaal begint met de kamikaze-aanvallen van de shi'ietische Kinderen Gods op de Amerikaanse en Franse bases in Beiroet waarbij vierhonderd mensen gedood werden. Na deze gruwelijke moord zijn de Italianen bang dat een derde kamikaze-aanval hen zal treffen. Hun handelingen zijn er op gericht om zo'n aanval te voorkomen en om hun taak uit te voeren, namelijk het beschermen van de Groene zone, de scheidslijn tussen Oost- en West-Beiroet, ruwweg de woongebieden van de christenen en islamieten. De strijdende partijen moeten zoveel mogelijk uit elkaar worden gehouden, vooral om de burgers te beschermen. Fallaci schetst hoe de machtsverhoudingen tussen de verschillende strijdende partijen liggen en toont hoe er achter de formele onderhandelingen -dat wat wij dagelijks in het journaal konden horen- informele contacten en ruilhandel een belangrijke rol spelen in de korte-termijnpolitiek, maar feitelijk gaat het in dit verhaal om overleven.

De gebeurtenissen zijn volgens de schrijfster reëel. Deels door Fallaci bedacht passen zij in de situatie zoals zij die zelf heeft meegemaakt. Het inschatten van het realiteitsgehalte van de gebeurtenissen is secundair van belang voor het bepalen van de waarde van dit boek. De feiten hebben slechts een ondersteunende functie. We hebben hier een roman in handen waarin de persoonlijke belevenissen van de figuren uitstijgen boven de meer algemene gebeurtenissen. Zelfs de lokatie is op den duur niet meer van belang. Dit verhaal is geen verslag van de oorlog in Libanon, maar is een aanklacht tegen deze oorlog en tegen oorlog in het algemeen.

Een aantal thema's spelen een belangrijke rol in het boek zoals de liefde en de tegenstelling *ratio-emotio*. Fallaci probeert tegelijkertijd een aantal filosofische vragen en problemen te verwerken. Zo is de held in het verhaal, Angelo, geobsedeerd door de formule van Boltzmann die stelt dat de wereld onvermijdelijk zal eindigen in chaos. Pogen deze formule letterlijk op te lossen en de fatale afloop zodoende af te wenden is een sterke lijn in het verhaal. Fallaci wil voorts een post-modernistisch tintje aan dit boek geven door een personage op te voeren dat het verhaal schrijft dat wij lezen. Hij - de professor- schrijft brieven aan zijn vrouw, waarvan we vermoeden dat zij niet bestaat, noch weten wij zeker of de professor zelf bestaat. Het verhaal blijft het enig tastbare voor de lezer, refereert alleen aan zichzelf. De uitvoering van de gedachte komt echter erg gekunsteld over.

Een belangrijk thema in *Insjallah* is ook dat van het leven tegenover de dood. Een soldaat heeft *in extremo* met leven en dood van doen. Hoe gaat hij hier mee om? Is er een universeel antwoord op de vraag hoe je nog kunt leven in oorlogstijd, ...in chaos? In het boek wordt weergegeven hoe ieder mens op een eigen, persoonlijke manier reageert op een crisissituatie. Ook vertelt Fallaci ons dat het grote vaak door het kleine, individuele wordt bepaald. Het uiteindelijke antwoord dat zij ons geeft op de vraag hoe te leven ligt besloten in het eerste woord dat gelezen wordt, *Insjallah*.

Hoewel het boek veel zeggingskracht heeft en een aantal personages mooi worden neergezet, blijft er een gevoel van overdaad achter bij het omslaan van de laatste pagina. Deze zwaarte hangt samen met de hoeveelheid thema's die Fallaci heeft willen verwerken, door de voorspelbaarheid van verschillende gebeurtenissen en door de schrijfstijl. Hoewel het boek prachtige passages en

zinnen bevat en Fallaci ook de spanning in het boek weet vast te houden, is er te vaak een overmaat aan omschrijvingen, met gebruik van veel metaforen en herhalingen. De schrijfstijl is nogal expliciet, er wordt niets aan het toeval of de fantasie van de lezer overgelaten. Het geheel wordt er oppervlakkiger door dan de bedoeling is en uiteindelijk had dit verhaal even goed in 400 pagina's verteld kunnen worden.

Insjallah geeft een historicus wel concreet feitenmateriaal over de oorlog in Libanon, maar toont vooral een oorlogssituatie in haar menselijke facetten. In die zin is het boek interessant voor een historicus, maar een meesterwerk - zoals de Italiaanse uitgever het had aangekondigd - is het niet geworden.

Monique Kroes